

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПОЛЬСЬКОМУ СІЧНЕВОМУ ПОВСТАННІ 1863 – 1864 РР.

Дев'ятнадцяте століття в історії польського народу пройшло в умовах відсутності власної держави, коли її територія була розірвана між трьома агресивними сусідами – Росією, Австрією та Пруссією. Однак ідея відновлення колишньої слави і могутності Речі Посполитої ніколи не полишала суспільну свідомість польського народу. І найпершими зберігачами цієї ідеї були історики, літератори, журналісти інші свідомі представники польської інтелігенції. Зокрема вихованець Кременецької гімназії, культурний діяч наближений до князя А. Чарторийського К.Сенкевич, полемізуючи із російськими істориками, у 30-х роках XIX ст. на еміграції зазначав, що занепад Польщі не є смертю гладіатора чи руїнами фортеці („upadek Polski nie jest śmiercią gladiatora, ani rozwaliną fortecy”), що минуле Польщі, є для неї потужним арсеналом, що тут під оком губернаторів, посеред білого дня, посеред загального страху кується зброя для нових виступів. ”) [1, с.475]

Дев'ятнадцяте століття ознаменувалося й кількома потужними збройними виступами польських патріотичних сил супроти, у першу чергу, російського царизму. Одним з найбільш важливих та помітних спалахів польського національного руху у XIX ст. було Січневе повстання 1863 – 1864 рр, яке іще раз продемонструвало незламність польської національної ідеї відновлення держави. Після його придушення сторінки боротьби народу за

свою державність стали важливим об'єктом наукового дослідження поколіннями польських істориків. Знайшли вони своє відображення і в мемуарних публікаціях. Інтерес до цього виступу у першу чергу проявляли польські дослідники. В українській історіографії події Січневого виступу, котрі розгорталися на теренах Правобережної України науковцями висвітлені недостатньо.

Цю публікацію буде присвячено аналізу участі населення Волинської губернії у повстанських акціях. Джерельною базою для цього послужать мемуарні публікації, науковий доробок окремих польських дослідників. Деякі із мемуарів про ті події залишилися в рукописах і донині неопубліковані. Зокрема у відділі рукописів ЛННБ імені В. Стефаника у колекції матеріалів Б. Заморського знаходиться рукописний варіант спогадів Ф. Конопацького [2]. Автор дав назву своїм спогадам «Pamiętniki o zabranych prowincjach z r. 1863», а потім виправлено не його рукою на «Pamiętniki pułku Ruskiego». У своїх спогадах Ф. Конопацький розповідає про перебіг подій, які відбувалися в межах Житомирського та Новоград-Волинського повітів Волинської губернії. На цих теренах під зверхністю Едмунда Ружицького, місцева шляхта утворила кавалерійський загін, спочатку в кількості 95 вершників, пізніше їх кількість виросла до 200. Бойовий похід цей підрозділ розпочав від Полонного до Мирополя, тут до них приєднався піхотний загін кількістю 40 вояків із Житомира під командуванням Яна Храніцького. Автор спогадів без особливого ентузіазму сприйняв таку підмогу, бо на його думку піхотинці лише заважали кавалерії та сковували їх маневреність. Ф. Конопацький описує подробиці їх військових сутичок із підрозділами російських військ, описує навіть вигляд мундиру вояків повстанського полку, розповідає життєвий та бойовий шлях Едмунда Ружицького.

Цікавим на наш погляд мемуарним твором про житомирські події 1863 р. є «Pamiętnik» командира одного із волинських військових загонів Яна Августа Храніцького. У ньому представлено бачення тих подій одного з

активних їх учасників. Ян Храніцький був знайомий із багатьма підготовчими та військово-організаційними моментами ходу збройної боротьби. Цей «Pamiętnik» довгий час знаходився у рукописному вигляді, ним користувалися дослідники кінця XIX – початку XX ст., зокрема Мар'ян Дубецький у своєму дослідженні про Е. Ружицького та Ф. Равіта–Гавронський у своїх творах про Січневе повстання. Перша частина цього «Pamiętnika» була опублікована за ініціативою відомого рівненського історика та краєзнавця Якуба Гоффмана на сторінках періодичного видання «Rocznik Wołyński» [3]. У цій частині мемуарного твору розповідається про події, що відбувалися на Волині у травні 1863 р. Редакція «Rocznika Wołyńskiego» намагалася розшукати і другу частину мемуарів Я. Храніцького та опублікувати їх. Рукопис опублікованого «Pamiętnika» зберігається у Державному архіві Рівненської області у фонді Якуба Гоффмана [4].

Помітним дослідником Січневого повстання був відомий історик Францішек Равіта–Гавронський. Найбільшим його дослідженням про події повстання на українських землях стала двохтомна монографія «Rók 1863 na Rusi». У першому томі він дослідив хід бойових на території Червоної Русі, а другий присвятив подіям на Київщині, Поділлі та Волині [5].

Щонайперше історик проаналізував причини вибуху повстання. Для цього він проаналізував політику російського уряду в собі Київського генерал-губернатора Д. Бібікова до поляків Волині, Поділля та Київщини. Зокрема зосередився на політиці у сфері освіти та земельної власності та пов'язаної з нею селянської проблеми, де на його думку й визріли обставини, які призвели до вибуху збройної боротьби. Один із розділів свого дослідження присвятив висвітленню розгортання подій на Київщині та на Поділлі. Найбільш активність, на думку Ф. Равіта-Гавронського, проявило населення Волинської губернії.

Наковці, як українські так і польські неодноразово вказували на упередженість його поглядів на події української історії, польсько-російських

стосунків, що знаходило відбиток у його творах. Таке твердження стосується і праці «Rók 1863 na Rusi».

Ф. Равіта-Гавронський негативно оцінив політику київського генерал-губернатора Д. Бібікова щодо польської людності Правобережної України. Серед закидів на адресу цього урядовця є й такий, що він почав широко залучати поляків до урядової служби, що призводило до їх денаціоналізації та русифікації. Особливо негативно Ф. Равіта-Гавронський відгукнувся про військову службу, «шпори і шабля замінили [полякам] розум», у його баченні це було «поле діяльності для любителів блискіток, які заміняли їм думки про завтрашній день» [5, s. 11].

Оригінальними є думки цього історика про шляхи формування російської армії методом рекрутчини. Він нагадує, що поміщики, які були зобов'язані давати до війська певну кількість солдатів, за допомогою наборів очищали село від ледарів, злодіїв і розбійників. Тому не важко уявити моральні якості таких солдатів. Укомплектована із подібних людей армія була готова у вогонь і воду, мала відвагу відчайдухів та міцну витривалість.

Чимало уваги Ф. Равіта-Гавронський приділив стосункам шляхтичів із місцевим селянством. Вважає, що москалі та, за його висловом, "їх русинські найманці" розповідають чимало поганого про ставлення польських поміщиків до волинського селянства, тим самим намагаючись налаштувати місцевий люд проти поляків [5, s. 16].

Ф. Равіта-Гавронський справедливо зазначає, що у даному випадку зло таїлося у самому суспільному устрої, який творився не польськими шляхтичами. І цим злом була панщина і відносини залежності селянина. В умовах російської держави ці стосунки загострювалися, набирали важких, диких форм.

Дослідник аналізує бачення селянської проблеми в Росії польськими мислителями, інтелігентами, суспільними діячами. Більшість з-поміж них, особливо емігранти після повстання 1831 р., висловлювалися за актуальну необхідність реформ на селі. Безпосередні учасники Листопадового

повстання, на його думку, ліпше інших розуміли необхідність поєднання із силами народу у боротьбі за відновлення польської державності. Але їх голоси не доходили до миколаївської Росії із її жорсткою цензурою. Автор вважає, що саме польські політичні емігранти сформували думку про те, що відроджена Польща у майбутньому має стати не аристократичною, демократичною державою, без станової різниці представників різних віросповідань та соціальних верств. Одним із лозунгів майбутньої боротьби проголошувалося необхідність звільнення селян та надання їм землі у власність без будь-яких попередніх умов [5, s. 71].

Все ж така радикальна аграрна програма стосувалася у першу чергу польських селян, а щодо Русі то тут погляди Ф. Равіти-Гавронського були незрозумілими та ілюзорними. Він висловлювався за необхідність створити атмосферу взаємної довіри у суспільстві, однак уявлення про те як це зробити у нього не було.

Роздуми з приводу ставлення волинського селянства до подій повстання є найбільш суперечливими і не доказовими у згаданому дослідженні Ф. Равіти-Гавронського. Відчувається негативне його ставлення до селян, яких він повсюдно називає темною, варварською масою люду, які відчували ненависть до поляків. Автор пише про грабунки селян та їх напади на загони польських повстанців. Однак, окрім одного незначного випадку поблизу с. Троянова на Житомирщині інших прикладів такої поведінки волинських селян він не навів. Хоча такі напади відомі на інших територіях, зокрема на Київщині у селах Радомишльського, Васильківського повітів, Житомирського повіту Волинської губернії [6].

Очевидно Ф. Равіта-Гавронський не замислювався глибоко над реаліями тогочасного селянського життя Волині, не аналізував становища селян і не розумів до кінця ситуації, яка склалася у регіоні в 60-х рр. XIX ст. після скасування кріпацтва.

У його працях відчувається зовсім інший погляд на селянство та його участь у польських збройних змаганнях, який був характерним для

повстанців 1831 р., зафіксований у працях М. Чайковського, мемуарах К. Ружицького. Ю. Дверницького.

Відмітимо, що у багатьох польських авторів віднаходимо позитивний погляд на селянство та його ставлення до польської шляхти. Зокрема такий підхід бачимо в мемуарах Вацлава Бореяка. Розповідаючи про події Коліївщини, він зазначив, що селяни із маєтків його батька не виступили проти свого пана і незважаючи на те, що загони І. Гонти проходили поблизу, не долучилися до них. На думку мемуариста це спростовує фальшиву думку про ненависть волинського люду до польських панів у ті часи [7, s. 17]. Таке його твердження розділив і Міхал Грабовський у примітках до цієї частини мемуарів, зазначивши, що і на Київщині і на Волині можна знайти чимало свідчень того, що приводів до класової ненависті тут не було, що місцеві хазяйновиті селяни не приставали до повстань проти польської шляхти у XVIII ст. [7, s. 17 – 18].

Чимало уваги приділив Ф. Равіта–Гавронський у своїй праці перебігу бойових дій на Волині. Як він вважає, саме тут вони набрали найбільшого розмаху порівняно із іншими українськими теренами. Автор пояснює це тією обставиною, що тут сформувався один із найбільших повстанських загонів який очолив досвідчений і талановитий офіцер Едмунд Ружицький – син відомого героя Листопадового повстання Кароля. Е. Ружицький отримав виховання у кадетському корпусі у Петербурзі, потім здобув і вищу військову освіту. Військовий досвід офіцер здобував у лавах російської армії на Кавказі. У 1860 р. його перевели до штабу російських військ на Волині, у 1862 р. він вийшов у відставку. Проживаючи у Житомирі взяв активну участь у підготовці збройного повстання.

Ф. Равіта–Гавронський у своїй книзі висвітлив бойові дії трьох волинських загонів, Едмунда Ружицького, Августа Храніцького, Владислава Цехонського. Тут ми не знайдемо глибоких авторських роздумів про причини поразки польських повстанців. Однак, розповідаючи про хід подій він відмітив чисельні недоліки у організації повстання. Це хаос і незнання

стану справ на місцях Варшавським керівництвом [5, s. 255]. Належну військову дисципліну повстанці підтримували лише у загоні Е. Ружицького. У двох інших підрозділах панував безлад, відсутність дисципліни, п'янство, непослух. Після перших же труднощів численними стали випадки дезертирства із цих загонів.

У науковому доробку Ф. Равіти–Гавронського є невелика за обсягом монографія науково-популярного характеру «Walka o wolność w roku 1863», яка теж присвячена висвітленню подій повстання 1863 р. [8]. Книга була удостоєна першої нагороди на конкурсі, оголошеному «Комітетом 1863 – 1913». Науковець висвітлив перебіг повстання в різних регіонах Польщі, в тому числі й на українських теренах. Він зазначив, що в інших частинах польських земель уже три місяці як велася боротьба, в той час як на Русі була цілком спокійна обстановка. На Київщині та на Поділлі взагалі якихось особливих подій не відбулося. Більшу активність проявило населення Волині. Це він пояснює двома причинами: більшою кількістю тут польської людності і тим що боротьбу очолив Едмунд Ружицький – офіцер вимуштрований в лавах російських військ на Кавказі. Але й тут повстанці не змогли об'єднати свої сили і діяли трьома розрізненими загонами. Загін А. Храніцького кількістю 180 піхотинців був розгромлений росіянами 17 травня під Мирополем. Загін В. Цехоньського, який нараховував 700 піхотинців був розбитий у Міньковецьких лісах під Славутю.

Цифри чисельності повстанських загонів, які наводить Ф. Равіта–Гавронський завищені. Автор вищезгаданого «Pamiętnika pułku Ruskiego» Ф. Конопацький наводить меншу кількість загону Е. Ружицького та А. Храніцького.

Отже історичні матеріали засвідчують активну участь польського населення, яке проживало на території Волинської губернії у повстанських діях 1863 – 1864 рр. Порівняно з іншими українськими регіонами на Волині пройшли найбільш яскраві військові акції в рамках польського Січневого повстання.

Джерела і література

1. Sieńkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej. – Paryż, 1840. – Т. 2. – 569 s.
2. Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В.Стефаника Національної Академії України. Ф. 4. Баворовські. Збірка рукописів бібліотеки, оп. 1, спр. 138/V. Konopacki Franciszek. Pamiętniki z pułku ruskiego, 1863 r., арк. 1 – 17, 19 – 20.
3. Chranicki J.A. Pamiętnik (1863) / Jan August Chranicki. // Rocznik Wołyński. – Т. II. – Równe: nakładem Rówieńskiego Związku Legionistów i Zarządu Wołyńskiego Okręgu Nauczycielstwa Polskiego, 1931. – S. 243 – 277.
4. Державний архів Рівненської області, ф. 160 Гоффман Якуб, професор-историк посол в сейм, 1928 – 1939 рр. оп.1, спр. 54. Дневник Храницкого Яна-Августа за 1863 г, 15 арк.
5. Rawita-Gawroński Fr. RókJ 1863 na Rusi: Ukraina, Wołyń, Podole / Franciszek Rawita-Gawroński. – Т. 2. – Lwów: Nakładem księgarni H.Altenberga, 1903. – 360 s.
6. Каревин А. Польский мятеж 1863 года и малорусские крестьяне Юго-Западного края [Електронний ресурс] / А. Каревин // REX: Информационное агентство.–2013. – Режим доступа: <http://pda.iarex.ru/news>
7. [Borejko W.] Pamiętnik pana Wacława Borejka. // Pamiętniki domowe, zebrane i wydane przez Michała Grabowskiego. – Warszawa, 1845. – S. 3 – 70.
8. Rawita-Gawroński Fr. Walka o wolność w roku 1863 / Franciszek Rawita-Gawroński. – Lwów: Nakładem komitetu 1863 – 1913, 1913. – 145 s.